

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 26 (2005)

Δελτίον ΧΑΕ 26 (2005), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Γαλάβαρη (1926-2003)

Η αρχαία Επίδαυρος Λιμηρά ως βενετσιάνικο κάστρο σε έγγραφα των βενετικών αρχείων

Χάρις Α. ΚΑΛΛΙΓΑ

doi: [10.12681/dchae.441](https://doi.org/10.12681/dchae.441)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΛΛΙΓΑ Χ. Α. (2011). Η αρχαία Επίδαυρος Λιμηρά ως βενετσιάνικο κάστρο σε έγγραφα των βενετικών αρχείων. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 26, 199–206. <https://doi.org/10.12681/dchae.441>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η αρχαία Επίδαυρος Λιμηρά ως βενετσιάνικο
κάστρο σε έγγραφα των βενετικών αρχείων

Χάρης ΚΑΛΛΙΓΑ

Τόμος ΚΣΤ' (2005) • Σελ. 199-206

ΑΘΗΝΑ 2005

Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ ΛΙΜΗΡΑ ΩΣ ΒΕΝΕΤΣΙΑΝΙΚΟ ΚΑΣΤΡΟ* ΣΕ ΕΓΓΡΑΦΑ ΤΩΝ ΒΕΝΕΤΙΚΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ

Τον Ιούλιο του 1688 η κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Βενετούς είχε ολοκληρωθεί και μόνος ο βράχος της Μονεμβασιάς παρέμενε πεισματικά στα χέρια των Τούρκων¹. Ο γενικός προβλεπτής Giacomo Corner απηύθυνε προς τον δόγη Francesco Morosini, που βρισκόταν στον Μοριά, μια σειρά αναφορών οι οποίες βρίσκονται συγκεντρωμένες στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας (Archivio di Stato di Venezia, στο εξής: A.S.V.) σχετικά με την κατάσταση των οχυρώσεων στα σημαντικότερα φρούρια της Πελοποννήσου τα οποία επισκεπτόταν. Η γενική του διαπίστωση ήταν, όπως γράφει στις 24 Ιουλίου, ότι δεν υπήρχε ούτε ένα φρούριο το οποίο να μην έχει ανάγκη επισκευών. Για το λόγο αυτό αποφάσισε να αναθέσει στον μηχανικό (ingegner) Mauro να ετοιμάσει τοπογραφικά σχέδια για τα φρούρια, στα οποία θα περιγράφονταν και οι ανάγκες τους, και

μετά την ολοκλήρωσή τους θα υπέβαλλε τα στοιχεία στον Morosini².

Οι αναφορές του Corner συνεχίζονται έως τις 14 Ιουλίου 1690, ημερομηνία της τελευταίας του αναφοράς πριν από την αποχώρησή του από το αξίωμα του προβλεπτή. Στο σχετικό φάκελο, μετά από την τελευταία αυτή αναφορά, βρίσκεται ένα διπλωμένο φύλλο χαρτιού, στο οποίο είναι γραμμένος ένας κατάλογος σχεδίων για τις οχυρώσεις της Ναυπάκτου, του Castel di Rumelia (Αντίρριο), του Castel di Morea (Ρίο), της Πάτρας, του Άργους, του Castel Tornese (Χλεμούτσι), της Αρκαδιάς, της Βαρδούνιας, του Μυστρά και των Καλαβρύτων. Πρόκειται, χωρίς αμφιβολία, για τα σχέδια που είχε ετοιμάσει ο μηχανικός Mauro, για να υποβληθούν στον Morosini και τη Σύγκλητο³.

Η Μονεμβασία δεν αναφέρεται στον κατάλογο, εφόσον

* Στην πρώτη του μορφή το κείμενο που δημοσιεύεται εδώ παρουσιάστηκε στη Μονεμβασία, στο ΙΕ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης του Μονεμβασιώτικου Όμιλου (19-21 Ιουλίου 2002) με θέμα «Η επανάχρηση του παρελθόντος». Ο εκλεκτός φίλος Γιώργος Γαλάβαρης ήταν παρών και στο Συμπόσιο αλλά και στην περιήγηση, το «sorpalluogo», που έγινε τότε στην Επίδαυρο Λιμηρά.

¹ Για την Πελοπόννησο γενικά κατά την περίοδο αυτή βλ. Ι. Χασιώτης, *Η κάμψη τής όθωμανικής δυνάμεως*, ΙΕΕ, ΙΑ', Αθήνα 1975, 19-35. *Η έκστρατεία του Morosini και τό «Regno di Morea»* Μονεμβασιώτικος Όμιλος, Γ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης, 20-22 Ιουλίου 1990 (επιμ. Χάρις Καλλιγά), Αθήνα 1998, όπου και η νεότερη βιβλιογραφία. Ειδικά για την πολύμηνη πολιορκία της Μονεμβασιάς βλ. Αντώνης Πάρδος, *Σχόλια για την παράδοση τής Μονεμβασιάς στους Βενετούς (1690)*, στο ίδιο, 25-57. Χάρις Καλλιγά, Μονεμβασία. Από την ευεξία του 1690 στην καταστροφή του 1715, *Περιηγητές και αξιωματούχοι στην Πελοπόννησο. Περιγραφές - Αναφορές - Στατιστικές*, Δ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης, 26-28 Ιουλίου 1991, πρόσ τιμήν του Σέρ Στήβεν Ράνσμιαν, Μονεμβασία 1994, 119-122. Η ίδια, Γρηγόρης, *Εκκλησίες* 4, 168-171. Ο Α. Πάρδος (ό.π., 31) κάνει μια σύντομη μνεία στο θέμα της οχύρωσης της Επίδαυρου Λιμηράς βασιζόμενος στις λακωνικές πληροφορίες των βενετών ιστορικών, στους οποίους και παραπέμπει. Τα αποσπάσματα από τις αναφορές (disparci) του γενικού

προβλεπτή Giacomo Corner, ανάμεσα στα οποία βρίσκεται και το σχέδιο για τη μετατροπή της Επίδαυρου Λιμηράς σε φρούριο, δημοσιεύονται εδώ για πρώτη φορά και προέρχονται από την αρχαιολογική ενότητα του A.S.V. Provveditori da Terra e da Mar (στο εξής: P.T.M.), f. (filza, φάκελος) 842.

² A.S.V., P.T.M., f. 842, αριθ. 7: «... In oltranto possia il camino alli Castelli dinotai in quello di Rumelia sommo il bisogno di riparare la breccia, ma non essendovi tal una delle Piazze, che non esiga qualche riparo, hò commesso all'Ingegnere Mauro di portarsi a rilevar la Pianta di ogn'una et a descrivere il loro bisogno per humiliarlo all'EEVV; quando resti da lui ultimata l'operatione».

³ A.S.V., P.T.M., f. 842, μετά το αριθ. 26, διπλωμένο φύλλο με ημερομηνία 14.7.1690, όπου είναι γραμμένο: DISCRITONE DELLE PIANTE CHE S' INVIANO ALL' ECC.mo SENATO DALL' ECC.mo SIG.r GIACOMO CORNER, PRV.r GEN.I DELL' ARMI IN REGNO DI MORA.

- 1 PIANTA DELLI RECINTI DI LEPANTO
- 2 PIANTA DEL CASTEL DI RUMELIA
- 3 PIANTA DEL CASTEL DI MOREA
- 4 PIANTA DEL RECIN.TO E BORGO DI PATRASSO
- 5 PIANTA DEL CASTEL D' ARGOS
- 6 PIANTA DI CASTEL TORNESE
- 7 PIANTA DEL RECINTO DI ARCADIA

τον Ιούλιο του 1690 βρισκόταν ακόμη στα χέρια των Τούρκων. Όλες οι προσπάθειες των Βενετών να καταλάβουν τη Μονεμβασία, που είχε μάλιστα οριστεί πρωτεύουσα μιας από τις επαρχίες στις οποίες είχε διαιρεθεί η χερσόνησος, είχαν αποτύχει. Παρά τον αποκλεισμό της από τις δυνάμεις τους, κατά καιρούς λιγότερο ή περισσότερο στενό, οι Τούρκοι ενοχλούσαν τους κατοίκους της υπαίθρου με επιδρομές στις γύρω περιοχές, όπως περιγράφει στις αναφορές του ο Corner⁴.

Ο Morosini, που είχε εκλεγεί δόγης αλλά εξακολουθούσε να κατέχει και το αξίωμα του Capitan General da Mar, σε επιστολή προς τον Corner στις 22 Σεπτεμβρίου 1688, επισήμανε πόση σημασία είχε να προστατευθούν αποτελεσματικά οι κάτοικοι των Βατίκων από τις επιθέσεις αυτές και στην προσπάθεια για αποτελεσματικότερο αποκλεισμό της Μονεμβασίας ζητούσε να χτιστεί ένα οχυρό κοντά στη γέφυρα από χώμα και fasine, δηλαδή μικρά δεμάτια κλαριών, το οποίο να έχει καλή τάφρο και να είναι εξοπλισμένο με πέντε ή έξι κανόνια, που θα έφερναν από τον Μυστρά, τη Βαρδούνια ή, ίσως, και την Κελεφά. Θα έπρεπε να έχει φρουρά εκατόν πενήντα στρατιωτών που θα συγκέντρωναν από τη Ρωμανία και, για το σκοπό αυτό, ο Corner θα μπορούσε να ζητήσει τη συνδρομή του Provveditor Straordinario Antonio Molin. Έτσι, με 2.000 ή 3.000 άνδρες που θα εργάζονταν συστηματικά επί δεκαπέντε μέρες, θα μπορούσαν να ολοκληρωθούν οι εργασίες πριν από την περίοδο των βροχών⁵.

Ο Corner όμως δεν ανταποκρινόταν στους ταχείς ρυθμούς που απαιτούσε ο Morosini. Στις 8 Νοεμβρίου 1688, όταν το οχυρό θα έπρεπε, σύμφωνα με τις οδηγίες που είχε λάβει, να έχει ολοκληρωθεί, αναφέρεται ακόμη σε προκαταρκτικές ενέργειες που είχε κάνει έως τότε, δηλαδή στη συνεργασία του με τον Molin και άλλους, καθώς και στην ανάθεση στον μηχανικό Mauro να προβεί

σε αυτοψία του χώρου· επίσης αναφέρει ότι ζήτησε και τη βοήθεια του υπαξιωματικού (Soprintendente) Lascati από τη Μάνη, ο οποίος θα συγκέντρωνε άνδρες για προστασία τους από τους Τούρκους, που προέβαιναν σε ενοχλήσεις και μάλιστα σε μια επιδρομή συνέλαβαν κάποιους αιχμαλώτους, μεταξύ των οποίων και τον υπηρέτη του Mauro. Αυτή ήταν και η αιτία που καθυστέρησε η αποστολή των στοιχείων που είχε συγκεντρώσει ο Mauro⁶.

Η επόμενη αναφορά του Corner, η οποία, όπως και η προηγούμενη, γράφτηκε στην Τριπολιτσά και έχει ημερομηνία 1η Δεκεμβρίου 1688, περιλαμβάνει πολλά συνημμένα έγγραφα, ανάμεσα στα οποία και την επιστολή του Morosini για την κατασκευή οχυρού στη γέφυρα της Μονεμβασίας, που αναφέρθηκε παραπάνω και η οποία είχε σταλεί από τον Σεπτέμβριο! Ο Corner αναφέρεται στην αυτοψία των περιχώρων της Μονεμβασίας και στα σχέδια του μηχανικού Mauro, που δεν είχαν ακόμη ολοκληρωθεί. Σχολιάζει επίσης μιαν απόφαση του πολεμικού συμβουλίου που συνεδρίαζε στο Ναύπλιο και στο οποίο μετείχε και ο δόγης-Capitan General Morosini· σύμφωνα με την απόφαση, του ζητούν να μεταβεί στον Μυστρά, ώστε να ελέγχει καλύτερα τους Τούρκους της Μονεμβασίας, επειδή οι τελευταίοι έγιναν ακόμη πιο ενοχλητικοί⁷. Διεκτραγωδεί τις δυσκολίες του ταξιδιού και τις πολύ κακές καιρικές συνθήκες, «...τους παροξυσμούς της φρικαλέας αυτής εποχής...»⁸, που κάνουν σχεδόν αδιάβατες τις περιοχές, και ζητάει να υποστηρίζεται από ένα στρατιωτικό σώμα, γιατί η προσωπική φρουρά του από εκατόν πενήντα πολύ ταλαιπωρημένους δραγώνους δεν είναι αρκετή. Η απόσταση από τον Μυστρά στη Μονεμβασία είναι δέκα ώρες, δηλαδή πολύ μεγάλη, ενώ η προσέλευση ανδρών για τις φρουρές είναι δύσκολη, καθώς οι επιθέσεις των Τούρκων εντείνονται σταδιακά. Προσπαθεί να

8 Pianta di Bardugna

9 Pianta di Mistra

10 Pianta di Calavrita

Στο φάκελο δεν υπάρχουν σχέδια. Δεν έχει επίσης ερευνηθεί αν τα σχέδια υπάρχουν σε άλλη αρχειακή ενότητα.

⁴ Ο Corner γράφει σχετικά την 1.12.1688 (A.S.V., P.T.M., f. 842, αριθ. 13 (1): «... m'accinga alla volta di Mistrà per angustiar i Turchi di Malvasia resi più molesti in scorrere le vicine campagne».

⁵ A.S.V., P.T.M., f. 842, αριθ. 13 (2): «... s'intraprenda con diligenza l'erettione d'un Forte nella vicinanza del Ponte di quella Fortezza fabricato con terra e fasine, e munito di buon fosso e di cinque o sei pezzi d'Artiglieria, anco di ferro, che potrà levarsi da luoghi di Mistrà, e Bardugna, e da Chielefà ancora... il suo presidio cento e cinquanta

fanti... che ... possono da Romania levarsi...».

Σχετικά με τις απόψεις του Morosini για την οχύρωση της γέφυρας και άλλα θέματα σχετικά με την πολιορκία της Μονεμβασίας κατά το διάστημα 1688-1690 βλ. Paola Ratti-Viduli, *Operazioni maritime relative alla presa di Monemvasia, 1690, Η έκστρατεία του Morosini και τό «Regno di Morea»* (υποσημ. 1), 17-24, ιδιαιτ. 21.

⁶ A.S.V., P.T.M., f. 842, no. 12: «... precedesse la recognitione del sito; speditovi a questo oggetto l'Ingegner Mauro; e per assicurare con valida scorta il sopraluogo dagl'oltraggi che havessero li Nemici tentato per sturbarlo, hò incalorito l'assistenza del soprintendente Lascati all'ammassamento più copioso di gente...».

⁷ A.S.V., P.T.M., f. 842, αριθ. 13 (1).

⁸ «gl'insulti dell' horrida stagione».

συγκεντρώσει άνδρες από τη Μάνη και ζητάει να μη μετέχουν στις επιχειρήσεις αποκλειστικά Έλληνες γιατί, μεταξύ άλλων, «σε πολλούς λείπουν τα όπλα, σε όλους η καρδιά...» και «...είναι θαρραλέοι μόνο στη φυγή...»⁹, ενώ του φαίνεται δύσκολο να ανταποκριθεί σε αυτά που απαιτούν οι ανώτεροί του.

Στα συνημμένα περιλαμβάνεται και μια αναφορά του μηχανικού Mauro για την οχύρωση της Μονεμβασίας, που είναι γραμμένη στις 30 Οκτωβρίου 1688 από τους Μολάους. Σημειώνει ότι έφτασε στην περιοχή μαζί με τον Lascari και ότι κατόρθωσαν να συγκεντρώσουν με δυσκολία λίγους χωρικούς για να τους προστατεύουν κατά την αυτοψία. Τα συμπεράσματά του είναι ότι ο λόφος, που βρίσκεται στη βάση της γέφυρας της Μονεμβασίας και προεκτείνεται προς την πλευρά των Βατίκων, είναι ακατάλληλος για την κατασκευή οχυρού, γιατί δεν υπάρχει ορατότητα σε όλο το μήκος της γέφυρας, ενώ και το έδαφος δεν είναι κατάλληλο. Σε απόσταση περίπου ενός μιλίου υπάρχουν καλύτερες θέσεις και με καλή θέα προς τη γέφυρα: μία προς την κατεύθυνση των Βατίκων που ονομάζεται Frangia (ο σημερινός Φραγκιάς) και μία προς την κατεύθυνση των Μολάων, η Santa Chiriaki (η σημερινή Αγία Κυριακή). Στις θέσεις αυτές θα μπορούσε να χτιστεί από ένα οχυρό di figura quadrata, με χώρο για στρατωνισμό διακοσίων περίπου ανδρών και, με τη βοήθεια κανονιών τοποθετημένων απέναντι από τη γέφυρα, θα μπορούσαν να αποκλείουν την έξοδο και προς τις δύο κατευθύνσεις. Τα φρούρια είναι δυνατόν να χτιστούν σχετικά εύκολα, με τη συμβολή ενός στρατιωτικού σώματος –δεν θα πρέπει να περιλαμβάνει Έλληνες της περιοχής– που θα εμποδίζει τις επιθετικές εξόδους των Τούρκων. Τις συνέπειες των επιδρομών αυτών υπέστη ο ευσυνείδητος υπηρέτης του, αλλά κινδύνεψε και ο ίδιος. Εφιστά την προσοχή στο γεγονός ότι οι Τούρκοι μπορούν να επιτεθούν και από τη θάλασσα σε σημεία ελλειμνισμού των Βενετών, γιατί έχουν τρεις γαλιότες, μία φελούκα και καϊκια¹⁰. Όπως φαίνεται από την επόμενη αναφορά του στις 31

Δεκεμβρίου 1688, ο Corner εγκαταστάθηκε τελικά στον Μυστρά. Περιγράφει και μια επίθεση που έκαναν οι Τούρκοι της Μονεμβασίας στις 19 Δεκεμβρίου, χειρότερη από τις προηγούμενες που είχαν γίνει ως τότε, η οποία οδήγησε στη σύλληψη τριάντα αιχμαλώτων και σε μεγάλες καταστροφές¹¹.

Η αναφορά με αριθμό 17 έχει συνταχθεί στις 30 Απριλίου 1689, όχι πλέον από τον Μυστρά αλλά από τη Malvasia Vecchia, την Επίδαυρο Λιμηρά, και συνοδεύεται από σημαντικά έγγραφα: αναφορά του Mauro προς τον δόγη γραμμένη πιθανώς στις 27 Απριλίου, απόφαση του πολεμικού συμβουλίου από τη Malvasia Vecchia (22 Απριλίου), δουκική επιστολή (ducale) του δόγη Morosini από το Ναύπλιο (6 Απριλίου), απόφαση του πολεμικού συμβουλίου από το Ναύπλιο (4 Απριλίου) και, τέλος, ένα σχέδιο που υπογράφει ο μηχανικός Giovanni Leonardo Mauro για τη μετατροπή σε φρούριο της Επιδαύρου Λιμηράς.

Στο παλαιότερο έγγραφο, την απόφαση της 4ης Απριλίου από το Ναύπλιο, οκτώ αξιωματούχοι του στόλου υποστηρίζουν θερμά την πρόταση του Mauro να χτιστούν τα δύο οχυρά στον Φραγκιά και την Αγία Κυριακή και καλείται ο Corner να προχωρήσει με μεγάλη ταχύτητα, να συντονίσει την επιχείρηση, να οργανώσει τους δύο χιλιάδες στρατιώτες που θα έφταναν εκεί, να συγκεντρώσει οπλισμένους χωρικούς και εργάτες-τεχνίτες και να αναφέρει όποιες άλλες ανάγκες υπάρχουν. Μοίρα της αρμάτας από έξι γαλέρες και δέκα γαλιότες –η χωρητικότητα του λιμανιού της Malvasia Vecchia δεν επέτρεπε περισσότερα– θα υποστήριζε την επιχείρηση και θα υπήρχαν δύο ακόμη πλοία για τον ανεφοδιασμό¹² (Εικ. 1). Δύο ημέρες αργότερα ο δόγης σε έγγραφο που ακολούθησε, αφού τονίζει την ανάγκη διαφύλαξης των κτήσεων ως πρώτιστο καθήκον, επαναλαμβάνει τις αποφάσεις του πολεμικού συμβουλίου για τη Μονεμβασία¹³.

Το επόμενο συμβούλιο συνήλθε στις 22 Απριλίου στην Επίδαυρο Λιμηρά ή Malvasia Vecchia, όπου μετακινή-

⁹ «...a molti diquali mancano li Armi; a tutti il cuore..., ...arditi solamente a fugire...».

¹⁰ A.S.V., P.T.M., f. 842, αριθ. 13 (3).

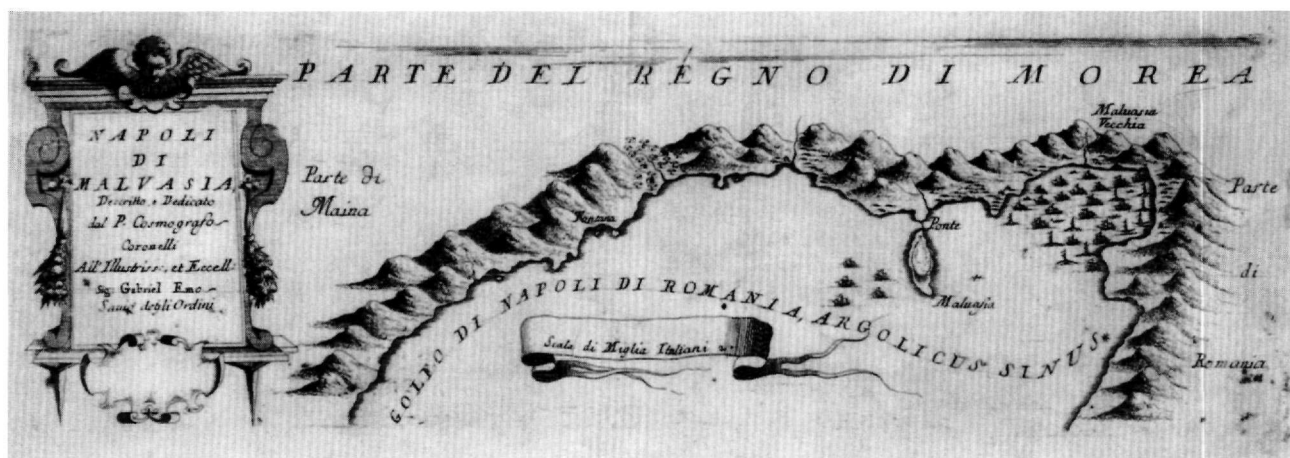
¹¹ A.S.V., P.T.M., f. 842, αριθ. 14 (1).

¹² A.S.V., P.T.M., f. 842, αριθ. 17 (5). «...fù d'unanime sentimento concluso di preferire ad'ogni altra applicatione quella di accelerar di tutto potere la già disposta errectione di due forti suggeriti dall'Ingegnere Mauro, che con replicate premure fù raccomandata alla zelante vigilanza del Provveditor General Corner per stringer in angustie li

Turchi di Malvasia ..., acciò incalorisca con diligenza l'effetto del più vigoroso ammassamento de paesani armati e d'operai ancora per l'adempimento dello stesso lavoro col somminstrarle il rinforzo di circa due mille soldati, e tutto ciò, che d'altri bisogno si requisiti egli ricercasse coll'espeditone a quelle rive d'una squadra di sei galere, e di dieci galiotte (non essendo capace di maggior numero de legni il ricovro colà di Malvasia Vecchia)...».

¹³ A.S.V., P.T.M., f. 842, αριθ. 17 (4).

Εικ. 1. Ο βράχος της Μονεμβασίας και ο κόλπος της Επιδαύρου Λιμηράς δεξιά (V. Coronelli, *Morea, Negroponte ed adiacenze*, Βενετία, περ. 1708).

θηκαν οι αξιωματούχοι, ίσως με τη μοίρα της αρμάτας που έφτασε και αυτή εκεί. Πραγματοποιήθηκε αυτοψία (sopralluogo), όπως είχε ζητήσει ο Corner. Προεβλήθησαν σημαντικά επιχειρήματα εναντίον της οικοδόμησης των δύο οχυρών, ότι οι δυσκολίες που θα αντιμετώπιζαν θα ήταν ανυπέρβλητες, η εργασία κοντά στο εχθρικό κάστρο θα ήταν σχεδόν αδύνατη, ιδίως επειδή ο τόπος γύρω ήταν άγονος και βραχώδης. Επίσης αναφέρεται για πρώτη φορά η πρόταση Mauro, αλλά και του επιλοχία (Sargente Maggiore) Battaglia, να ξαναχτιστεί ο ερειπωμένος περίβολος και η πύλη της Malvasia Vecchia. Συμφωνήθηκε ότι ήταν η καλύτερη πρόταση και το όφελος θα ήταν σημαντικό αν μπορούσε να εφοδιαστεί με το κατάλληλο πυροβολικό και τα ανάλογα πυρομαχικά και εφόσον θα υπήρχε αρκετή φρουρά και χιτίζονταν οι απαραίτητοι στρατώνες. Η λύση αυτή θα ανάγκαζε τους εχθρούς να βγούν έξω από τη γέφυρα και να εκτεθούν στον κίνδυνο να συλληφθούν από έλληνες στρατιώτες, που θα συγκεντρώνονταν από τους Μολάους σε ικανοποιητικούς αριθμούς. Την απόφαση

αυτή του πολεμικού συμβουλίου δεν υπογράφουν οκτώ, όπως την προηγούμενη, αλλά μόνο τέσσερις αξιωματούχοι, ένας από τους οποίους είναι ο Corner¹⁴.

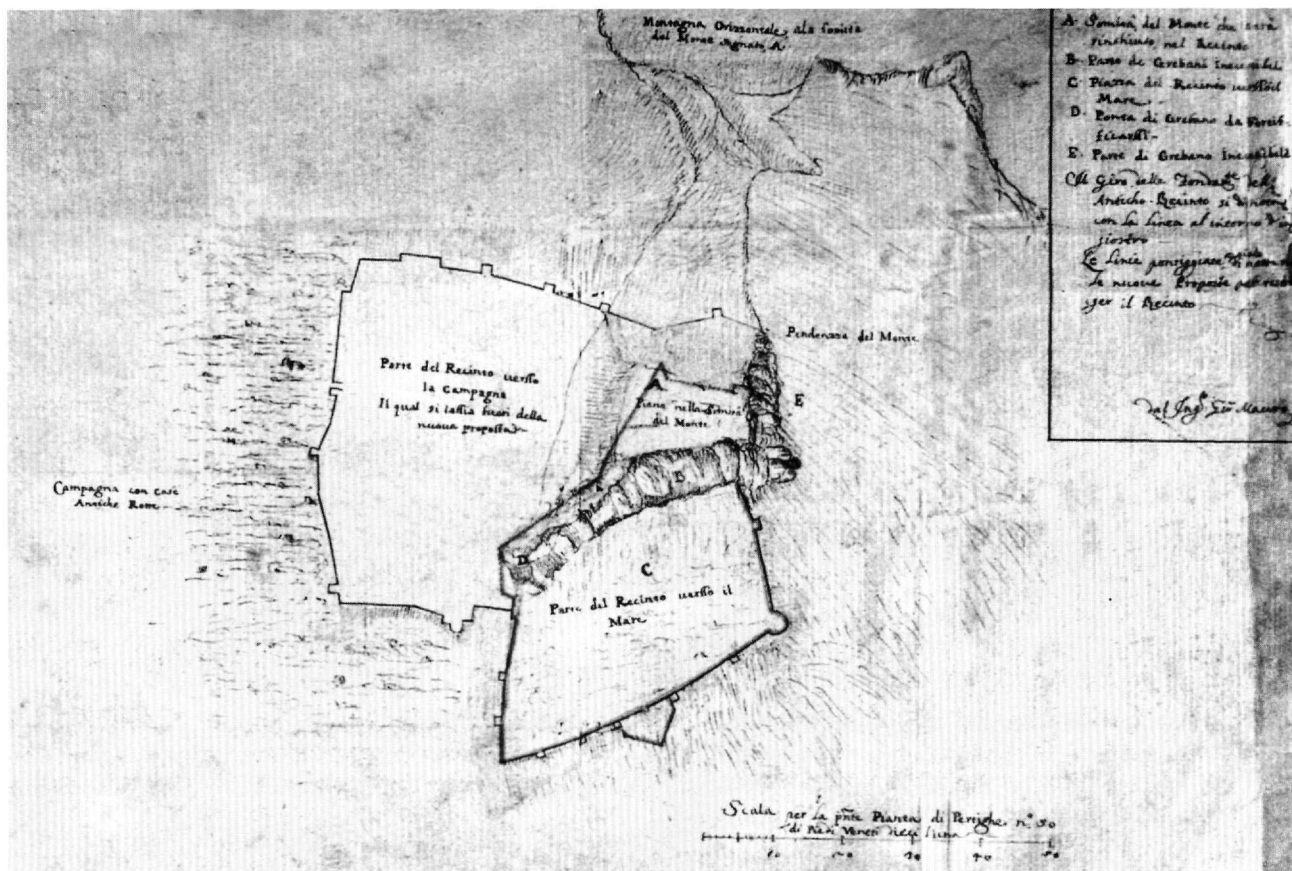
Στις 30 Απριλίου ο Corner γράφει στην αναφορά του ότι, όταν εμφανίστηκε μοίρα της εμπροσθοφυλακής της αρμάτας και αγκυροβόλησε στο λιμάνι της Malvasia Vecchia ή San Nicolò, ο ίδιος διέκοψε την περιοδεία που έκανε για τη συγκέντρωση ανδρών, κατευθύνθηκε προς τα εκεί και πρότεινε να γίνει αυτοψία. Οι διάφορες απόψεις τέθηκαν σε ψηφοφορία και το συμβούλιο αποφάσισε να ανακατασκευαστεί ο ερειπωμένος περίβολος της Malvasia Vecchia και να κατασκευαστεί ένα φρούριο στην άκρη της γέφυρας προς την πλευρά της Μονεμβασίας. Επρόκειτο για μια πολύ σημαντική αλλαγή στο σχέδιο δράσης, η οποία πιθανώς δεν ήταν σύμφωνη με τις επιθυμίες του Morosini¹⁵ (Εικ. 2).

Στη σύντομη αναφορά του προς αυτόν ο Mauro καταθέτει κάποιες διευκρινίσεις για το σχέδιο της Επιδαύρου Λιμηράς που επισυνάπτεται και τονίζει και πάλι τις δυσκολίες για την ανέγερση των οχυρών, που και ο ίδιος

¹⁴ A.S.V., P.T.M., f. 842, αριθ. 17 (3) «...il più espedito consiglio sia di redificare portione del dirocato Reccinto di Malvasia Vecchia nella forma che additta il loro disegno esteso di comun sentimento, qual havrà in diligenza ad essere soggetto al purgato intendimento del Serenissimo... armandolo poi di conveniente Artiglieria di ferro, e guardandolo di sutficiente Pressidio a ricovro e mantenimento del quale habbiano ad eriggersi quartieri depositi capaci d'ogni genere de monitioni... con maturo riflesso che quest'unica operatione fosse per pro-

...dure duplicatio vantaggio...». Υπογράφουν οι Giacomo Corner, Antonio Molin, Lorenzo Venier, Capitan Estraordinario delle Navi και Alessandro Bon, Capitan in Golfo.

¹⁵ A.S.V., P.T.M., f. 842, αριθ. 17 (1) «... fù con nuovo consiglio stabilito di refabricare il desolato Recinto di Malvasia Vecchia e di piantare nello stesso tempo un Forte nella parte ulteriore del Ponte a costa della Fortezza...».

Εικ. 2. Σχέδιο του Giovanni Leonardo Mauro, Ingegnier, για τη μετατροπή του περιβόλου της αρχαίας Επιδαύρου Λιμηράς σε φρούριο (A.S.V., P.T.M. 842, αριθ. 17 (6)).

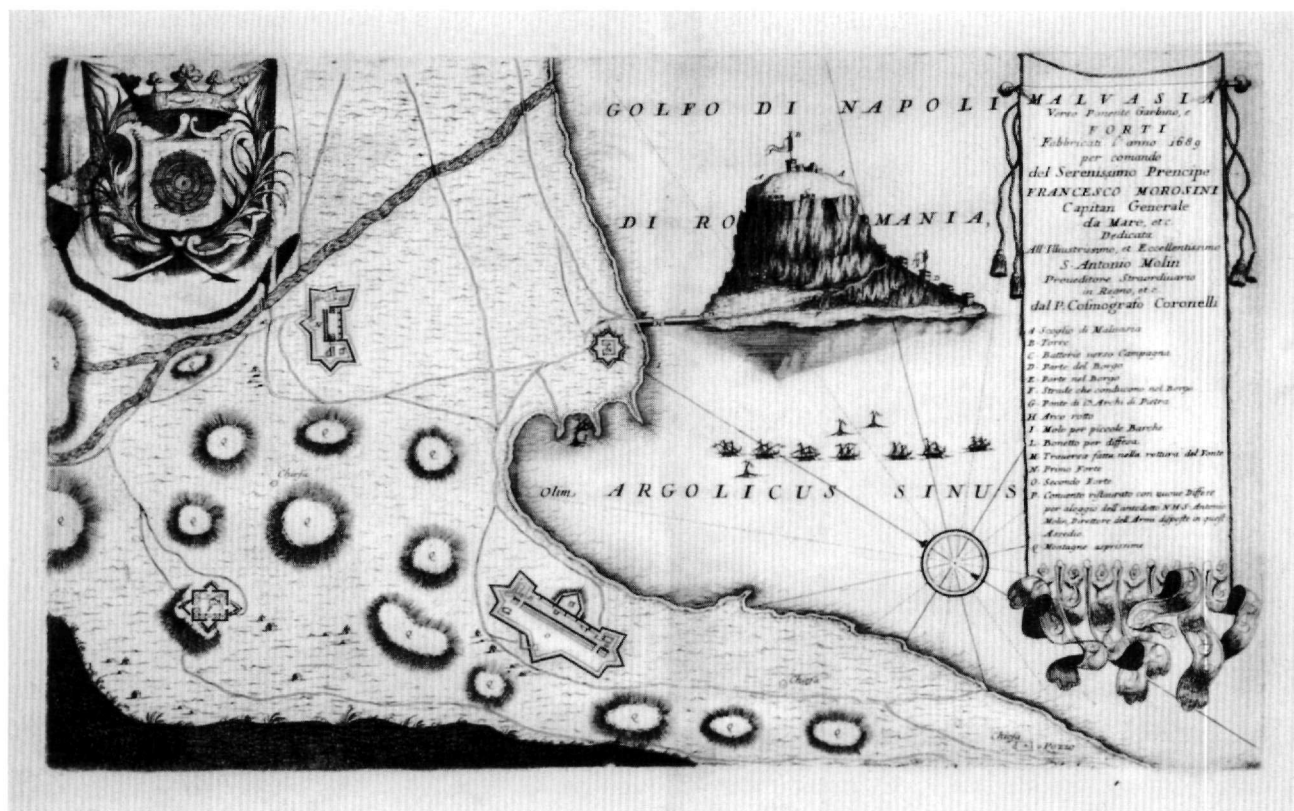
είχε προτείνει και ο Morosini επιθυμούσε. Κάνει ιδιαίτερη αναφορά σχετικά με ένα άλλο σημείο της γέφυρας, όπου κατά τη διάρκεια του «προηγούμενου πολέμου», δηλαδή κατά την πολιορκία της Μονεμβασιάς το 1645 από τους Βενετούς υπό τον Morosini και πάλι, είχαν χτίσει ένα φρούριο¹⁶. Οι δυσκολίες που απαρτιζόταν αρχί-

ζουν από την έλλειψη πέτρας και καταλήγουν στις επιθέσεις των Τούρκων από ψηλά με πετροβόλα κανόνια, καθώς δεν θα ήταν δυνατόν να υπάρχει οποιαδήποτε κάλυψη για τους Βενετούς¹⁷.

Πριν παρουσιαστούν αναλυτικότερα οι προτάσεις για την Επίδαυρο Λιμηρά, ας δούμε πώς εξελίχθηκαν τα

¹⁶ A.S.V., P.T.M., f. 842, αριθ. 17 (2) «...il sito posto sopra il scoglio della Fortezza di Malvasia (ove la Serenità Vostra la passata Guerra piantò il Forte)...». Για το φρούριο αυτό και τις επιχειρήσεις των Βενετών στη Μονεμβασία το 1653 και το 1655 βλ. Χάρις Καλλιγά, *Επιχειρήσεις των Βενετών στη Μονεμβασία το 1653 και το 1655, Από το Δεσποτάτο στο Regno. Η Πελοπόννησος 1460-1687*, Μονεμβασιώτικος Όμιλος, ΙΣΤ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης (Μονεμβασία, 5-7 Ιουλίου 2003, υπό έκδοσιν). Στο σχέδιο με τίτλο *Dissegno di Malvasia assediata dalla Armata Veneta sotto il Comando dell' Eccellentissimo Sig. r Fran(ces)co Mor(osi)ni Pr(ovedito)r della sudetta, il mese di Agosto 1655*, σημειώνεται στο H: «Il Forte fatto da n(ost)ri per impedir il

soccorso»: πρόκειται για το φρούριο στο οποίο αναφέρεται ο Mauro. ¹⁷ Στο ίδιο, «...onde riesce al presente impossibile impadronirsi di tale angusto sito per le molte circostanze azzardosissime... non potendo avvicinarsi per l'acquisto del medesimo solo con barche esposte sotto l'offesa prima del Canone e poi del moschetto... con l'incertezza poi di rimaner Padroni del medesimo per sostenerlo poi s'intrebbe in nuova difficoltà per la mancanza di pietre e terra per l'errettione dell'opera ordinata ne questo si possa condur con barche solo che in gran lunghezza di tempo per la molta massa...no picciol opera per haver forza di resistere alli vigorosi assalti... con beneficio anco della pioggia de sassi dal grebano stesso getati da mortari...».

Εικ. 3. Εντυπο σχέδιο του βράχου της Μονεμβασίας από τον Coronelli.

γεγονότα. Ο Corner στην επόμενη αναφορά του (αριθ. 18, 11 Ιουνίου 1689) από τη Βοστίτσα, με συνημμένη εισήγηση του πολεμικού συμβουλίου προς τον Morosini, όπως και διαταγή του τελευταίου προς τον Corner (1η Μαΐου 1689)¹⁸, παραθέτει τις λεπτομέρειες για το μεγαλύτερο σχέδιο της επανάληψης της Επιδαύρου Λιμηράς, που είχε ήδη ξεκινήσει. Αναφέρει ότι θα απαιτούνταν ογδόντα ημέρες για την αποπεράτωση της κατασκευής, δηλαδή κυρίως για να ανυψωθεί το υπάρχον τείχος, ότι η μεγαλύτερη ποσότητα πέτρας για την εργασία αυτή είχε ήδη μεταφερθεί και ότι υπήρχαν εξακόσιοι άνδρες ως φρουρά. Όμως ο Morosini αποφάσισε να εγκαταλειφθεί το σχέδιο της ανακατασκευής του περιβόλου της Επιδαύρου Λιμηράς προς το παρόν, επειδή

πληροφορήθηκε ότι οι Τούρκοι έδωσαν στον περιβόητο μανιάτη τυχοδιώκτη Λιμπεράκη, επικίνδυνο εχθρό των Βενετών, το αξίωμα του «μπέη» της Μάνης. Τα υλικά που είχαν αρχίσει να συγκεντρώνονται, θα έπρεπε να απομακρυνθούν όσο γίνεται πιο διακριτικά, για να μην αντιληφθούν οι Τούρκοι την πρόθεση της επανάληψης της οχύρωσης και του χώρου της αρχαίας πόλης¹⁹.

Η εγκατάλειψη του σχεδίου Μαυρο ήταν, εν τέλει, οριστική και πραγματοποιήθηκε, αντί γι' αυτό, η παλαιότερη πρόταση της κατασκευής των δύο φρουριών, στον Φραγκιά και την Αγία Κυριακή, αλλά και ενός τρίτου στην έξοδο της γέφυρας. Ο αποκλεισμός της Μονεμβασίας ένα χρόνο μετά τις πρώτες προτάσεις του Morosini υπήρξε αποτελεσματικός, αλλά χρειάστηκαν πολλοί

¹⁸ A.S.V., P.T.M., f. 842, αριθ. 18.

¹⁹ «...Liberachi nominato Bei di Maina...», στο ίδιο. Για τον Λιμπεράκη βλ. Χασιώτης, ό.π. (υποσημ. 1), 30-32. Χρύσα Α. Μαλτέζου, 'Ο

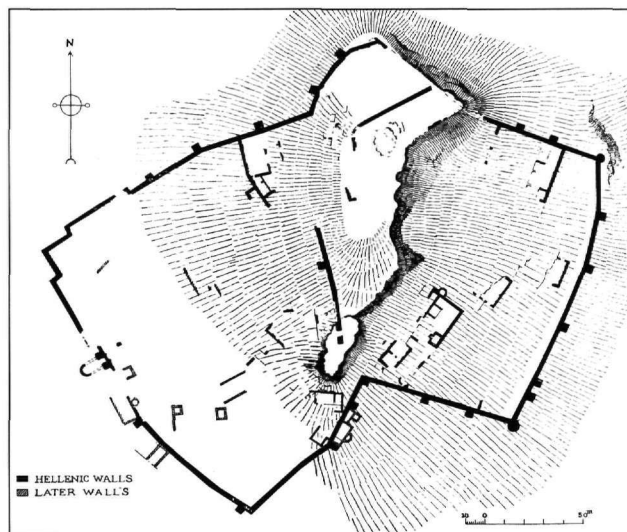
Μανιάτης Λιμπεράκης φυλακισμένος στη Φορτέτζα τών Κυθήρων (1676), *Βενετική Παρουσία στα Κύθηρα*, τ. ΙΔ', Αθήνα 1991.

ακόμη μήνες αναμονής ώσπου να παραδώσουν τη Μονεμβασία οι Τούρκοι στους Βενετούς στις 12 ή 13 Αυγούστου 1690²⁰ (Εικ. 3)²¹.

Το σχέδιο μετατροπής σε φρούριο του περιβόλου της Επιδαύρου Λιμηράς υπογράφεται από τον Mauro, αλλά η πρόταση περιλαμβάνει και τις υποδείξεις του πεπειραμένου επιλοχία Battaglia (βλ. παραπάνω). Είναι σχεδιασμένο με μαύρο μελάνι πάνω σε χονδρό λευκό χαρτί, διαστ. 44×29,2 εκ. Με συνεχή γραμμή δηλώνεται η υπάρχουσα κατάσταση, δηλαδή οι δύο περίβολοι και η ακρόπολη της αρχαίας πόλης και με εστιγμένη οι προτάσεις του Mauro. Πάνω από την εστιγμένη έχει περασθεί εκ των υστέρων μια κίτρινη συνεχής γραμμή, για να γίνει ευκρινέστερη η πρόταση²² (Εικ. 2). Προτείνεται να ανυψωθεί το τμήμα του περιβόλου που είναι παράλληλο προς τη θάλασσα, να δημιουργηθεί ένας προμαχώνας στη μέση περίπου του μήκους του και να γίνει χρήση ορισμένων αρχαίων πύργων του υπόλοιπου τείχους. Γύρω από το πλάτωμα, που βρίσκεται ψηλότερα, το έδαφος είναι απόκρημνο και έτσι το τείχος θα συμπληρωθεί μόνο όπου χρειάζεται. Δεν σημειώνονται πολλές άλλες λεπτομέρειες, π.χ. για το ύψος του τείχους ή τις πύλες.

Στην αναφορά που επισυνάπτεται ο Mauro σημειώνει ότι η περιμέτρος του τείχους είναι πολύ μεγάλη και για το λόγο αυτό προτείνει να μη χρησιμοποιηθεί σε όλη του την έκταση αλλά να περιοριστεί. Η κορυφή του βουνού, που στο σχέδιο σημειώνεται με Α, συμπεριλαμβάνεται στον περίβολο και βρίσκεται σε επίπεδο ψηλότερο από το κάστρο της Μονεμβασίας: έτσι θα είναι δυνατόν τα κανόνια που θα τοποθετηθούν εκεί να εμπο-

Εικ. 4. Επιδαυρος Λιμηρά, σχέδιο των ερειπίων (Wace - Hasluck, BSA 14 (1907-8), 180, εικ. 3).

δίξουν τις εξόδους των Τούρκων, των οποίων και πολλοί άλλοι στόχοι θα μένουν ακάλυπτοι²³.

Η επιθυμία του Corner για την επανάχρηση των καλοχτισμένων ερειπίων της εγκαταλελειμμένης Επιδαύρου Λιμηράς και η υποστήριξη της ιδέας του μηχανικού πρέπει να είχαν κάποια σχέση με την προστασία από τις επιδρομές των Τούρκων της Μονεμβασίας. Η θέση της, σε σχετικά μικρή απόσταση από τον Βράχο, ήταν πλεονεκτική, ενώ η εγγύτητα στα σημεία ελλειμνισμού της αρμάτας έκανε τον ίδιο, αλλά και άλλους βενετούς αξιωματούχους να αισθάνονται αρκετά ασφαλείς.

²⁰ Οι δυνάμεις των Βενετών αποχώρησαν στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1689 από τα νερά της Μονεμβασίας: έως το καλοκαίρι του 1690 που συνεχίστηκε η στενή πολιορκία της Μονεμβασίας, η οποία και οδήγησε στην παράδοσή της από τους Τούρκους, παρέμεινε επιτηρώντας το φρούριο στο μικρό μοναστήρι του «Γρηγόρη», δυτικά της Μονεμβασίας, ο Pronveditor Straordinario Antonio Molin. Βλ. σχετικά Καλλιγιά, Γρηγόρης, ό.π. (υποσημ. 1), 168-171.

²¹ Το σχέδιο της Εικ. 3 ανήκει σε ιδιωτική συλλογή. Σε αυτό σημειώνονται τα τρία φρούρια που χτίστηκαν, όπως αναγράφεται, κατά διαταγήν του Morosini από τους Βενετούς το 1689, καθώς και το μικρό μοναστήρι όπου εγκαταστάθηκε ο Antonio Molin από το φθινόπωρο του 1689 έως το καλοκαίρι του 1690, στον οποίο και είναι αφιερωμένο.

²² A.S.V., P.T.M., f. 842, αριθ. 17 (6). Το κείμενο του υπομνήματος έχει ως εξής:

A. Somità del Monte che sarà rinchiuso nel Recinto.
B. Parte de Grebani Inaccessibili.

C. Piazza del Recinto verso il Mare.
D. Ponta di Grebano da Fortificarsi.
E. Parte di Grebano Inaccessibile.

All Giro delle Fondamente dell'Anticho Recinto si dinota con la linea al interno d' ingiostro.

Le linee ponteggiate (έχει προστεθεί από πάνω: e gialle) dinottano le nuove Proposte per restringer il Recinto

Dal Ing.r Gio.Mauro

Υπάρχουν και άλλες σημειώσεις στο σχέδιο και η κλίμακα κάτω δεξιά: Scala per la presente Pianta di Pertighe no. 50 di Piedi Veneti dieci l'una.

Η ακρίβεια της τοπογραφικής αποτύπωσης είναι εντυπωσιακή, όπως φαίνεται και από τη σύγκρισή με το σχέδιο που έγινε στις αρχές του 20ού αιώνα για τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή, βλ. A.J.B. Wace - F.W. Hasluck, Laconia. Topography, BSA 14 (1907-8), 180 (Εικ. 4).

²³ A.S.V., P.T.M. 842, αριθ. 17 (2).

Η εξελιγμένη τεχνική της κατασκευής των τειχών της αρχαίας πόλης ταίριαζε με τις αντιλήψεις των μηχανικών της Βενετίας και τους προσέφερε ένα σημαντικό υπόβαθρο το οποίο μπορούσαν απλώς να συμπληρώσουν και όχι να κατασκευάσουν εξαρχής το τείχος. Η αρχαία πόλη τους ενδιέφερε μόνο ως άδειο κέλυφος που θα μπορούσαν να ξαναχρησιμοποιήσουν. Δεν γίνεται πουθενά και από κανέναν αξιωματούχο η παραμικρή νύξη για το παρελθόν της πόλης, έστω τυχαία ή συνοπτικά, είτε οποιαδήποτε αναφορά στην αρχαία Ελλάδα. Τα ενδιαφέροντά των στρατιωτικών ήταν διαφορετικά από αυτά του λόγιου γιατρού Alessandro Pini, ο οποίος επισκέφθηκε την Πελοπόννησο και πέρασε και από τη Μονεμβασιά και την περιοχή της το 1703 και,

όταν αναφέρεται στην αρχαία πόλη, εξηγεί ότι Λιμηρά σημαίνει «portuosa»²⁴. Η αντιμετώπιση των καταλοίπων του παρελθόντος από τους βενετσιάνους αξιωματούχους ήταν η κοινή που επικρατούσε την περίοδο αυτή και τα κτίσματα που ανήκαν σε παλαιότερες εποχές, ακόμη και τα μεγάλα μνημεία, συχνά καταστρέφονταν. Άλλοτε πάλι, ανάλογα με τις ανάγκες, ενσωματώνονταν οργανικά στις σύγχρονες κατασκευές με τις σχετικές μετατροπές και συμπληρώσεις. Αυτή η δεύτερη πρακτική, παρά τη διάσταση της αδιαφορίας που ενέχει για το παρελθόν, επέτρεψε να φτάσουν ως τις ημέρες μας στοιχεία πολύτιμα για την κατανόηση των παλαιότερων περιόδων της ιστορίας.

Haris A. Kalligas

ANCIENT EPIDAUROS LIMERA AS A VENETIAN FORT IN THE STATE ARCHIVE OF VENICE

By 1688 the Venetian forces under Morosini had conquered the whole of the Peloponnese, except for the Rock of Monemvasia. The Ottoman Turks were sheltered safely there, launching repeated raids from which the Venetians and the villagers suffered. In a series of unpublished *dispacci*, i.e. reports addressed by Giacomo Corner, Provveditor General of the Morea to the Doge Morosini and the Senate, in the series ‘Provveditori da Terra e da Mar’ in the State Archive of Venice, there are descriptions of the situation in the area around Monemvasia from 1688 to 1689 and of the efforts to make the siege of Monemvasia more effective.

Morosini proposed that a fort be built at the exit of the bridge. The engineer Giovanni Leonardo Mauro proposed the erection of two forts, one about 1 mile distant from the bridge, on the road leading to Vatica, at the locality Frangiàs, and the other on the road leading to Molai, at Santa Chiriaki. These would have had better views and control of the Rock and the bridge. Later, however, this plan was considered too difficult to implement and Mauro submitted another proposal, to turn the fortifications of the ruined an-

cient city of Epidauros Limera into a fort suitable for the siege against the Turks on Monemvasia. His proposal was accompanied by a plan (Fig. 2) and a report giving some details of the advantages of this site and the necessary works to be carried out. The plan was approved and its implementation commenced. In the meantime, however, information arrived that the Turks had nominated the Maniot Liberakis, a well-known enemy of Venice, as ‘Bey’ of the Mani, and in May 1689 Morosini ordered the temporary abandonment of the plan to re-use Epidauros Limera. In its stead, he ordered that work proceed immediately on Mauro’s original plan for two forts near the bridge. It is this plan that was implemented and the project was completed in 1689, as shown in a drawing which Coronelli dedicated to Antonio Moli, Provveditor Straordinario of the Morea (Fig. 3). The drawing also shows a third, small fort, situated at the exit of the bridge, and the small deserted monastery higher up in the hills, where Molin spent the months from September 1689 till June 1690, when the siege of Monemvasia became tighter, leading to its capitulation in August the same year.

²⁴ Αλέξης Μ. Μάλλιαρης, *Alessandro Pini: Ανέκδοτη περιγραφή της Πελοποννήσου (1703)*, Βενετία 1997, 54.